

Az Esterházy-bányászserleg, mint ipartörténeti kordokumentum

SZEMÁN ATTILA

A bányászserleggel,¹ mint önálló tárggyal (*1. kép*) eddig keveset foglalkozott az irodalom, mindig egy nagyobb egység részeként érintették a tanulmányok.² Legrészletesebb leírása *Rainer Slot-*

---

¹ A bányászserleg eredetije az *Iparművészeti Múzeum* gyűjteményében található. Rövid leírása a következő: Diszserleg bányászabrázolásokkal, *Selmezbánya*, 1650. Aranyozott ezüst, trébelt, cizellált, öntött, befoglalt ásványokkal (rózsakvarc, kvarc, szfalerit, galenit, kalkopirit, pirit), szerzemény az egykori Esterházy-gyűjteményből, 1949. Ltsz. E 68.2 M: 42 cm Tá: 14,9 cm. A tárgy a második világháború során súlyosan megsérült, és *Szvetnik Joachim* ötvösrestaurátor állította helyre. A helyreállítás során az eredeti tárggyal teljesen megegyező másolatot is készített, ami a *Központi Bányászati Múzeum* gyűjteményébe került. Ltsz.: 72. 13. 1-2.

² Alapvető szakirodalma a következő: Pulszky K. – Radisics J.: *Chefs d'oeuvre d'orfèvrerie avant figuré à l'exposition de Budapest*, Budapest, é.n. (1885), 1. köt. 51-52. old. – Treptow, E.: *Bergmännische Kunst. = Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie. Jahrbuch des VDI*, 12. 1922. 196-197. old. – Héjijné, Détári A.: *The Eszterházy Collection. = The collections of the Budapest Museum of Applied Arts*. Szerk.: Miklós P. Budapest, 1981, 30. old. – Mihalik S.: *Die ungarischen Beziehungen des Glockenblumenpokals. = Acta Historiae Artium* 6, 1959. 59-62. old. Abb. 22-25. – *Barokk és rokokó. Kiállítási katalógus*. Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1990, a leírás Szilágyi Andrástól, 112-113. old., 5.33. sz. – Szilágyi András: *Az Esterházy-kincstár*. Budapest, 1994. 98. old., illusztr. 69., 99. old.

tától származik.³ A tárgy a második világháború bombázásainak során erősen megsérült, összenyomódott. Helyreállítását *Szvetnik Joachim* ötvösrestaurátor az 1970-es évek első felében fejezte be,⁴ de a cuppa alsó részének trébelt díszítését – jellegénél fogva – nem javíthatta ki teljes mértékben.

A serleg egészének mélyreható feldolgozását – melynek során a magyar bányaszattörténet kutatása sem mellőzhető – még nem végezték el. Ezt a terjedelem korlátozottsága miatt teljes egészében jelen dolgozatunkban magunk sem tudjuk megtenni. Érdeemes ugyanakkor felhívni a figyelmet eddig nem ismertetett fontos részletekre. Három ilyennel: a cuppa formájának bányászati jelentőségével, a harangvirág alakú alsó rész mára elpusztult és helyre nem állított trébelt jeleneinek rekonstrukciójával és értelmezésével, továbbá a fedél belső ábrázolásának pontos ismertetésével és rövid bányászattörténeti magyarázatával kívánunk foglalkozni.

I. A cuppa felső része (2. kép) egyértelműen egy bányamécset formáz, mégpedig egy XVII. századi, kifejezetten *Magyarországon* használt bányalámpa-típust. Lássunk azonban mellette egy ilyen formátumú magyarországi bányamécsest (3. kép).⁵ Tálkájának nagyobb átmérője 15 cm, kisebb átmérője 13 cm, magassága 17 cm, anyaga réz. Az oldalára vésett évszám szerint 1673-ban készült. Korban és méretben tehát egyaránt kétségtelen a hasonlóság. A mécses jellemzője, hogy a német bányavidékek körtealakú „Froschlampe”-jétől eltérően kerek, lapos tálkája van, s ennek az elején erős csőr található, melybe a viszonylag vastag kanócot helyezték. Felfüggesztése a csőrrel átellenben felerősített kengyellel történt, melynek a visszahajló felső végén található kis kerek nyílásába erősítették a hordozólánchoz, majd függesztőhoroghoz csatlakozó szemeszegecset. A tényleges használat során azonban a láncot és a

---

³ Slotta, Rainer: Sog. Eszterhazyscher Bergmannspokal. In: *Meisterwerke bergbaulicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*. Bochum, 1990. 232. sz., 533-538. old.

⁴ Szvetnik Joachim: Restaurierung des bergmännischen Pokals. = *Ars Decorativa* 2. 1974. 92-97. old.

⁵ MNM Ltsz.: 1880.146.76.

horgot gyakran mellőzték, s a lámpát a kengyelnél fogva használták és vitték. E lámpát „foczá”-nak nevezték, ami szintén német eredetű, de csak Magyarországon használt elnevezés.⁶

A cuppának e felső, mécsesest formáló része külön lemezből készült, bár ennek technikai okai is lehettek. Tagadhatatlan ugyanis, hogy könnyebb feladat két külön lemezből domborítani egy ilyen formájú cuppát, mint egyből – ha ez utóbbi megoldás egyáltalán lehetséges. Az is igaz viszont, hogy a viszonylag élesen megtörő oldalhajlat és a hozzá vízszintesen csatlakozó alj meglehetősen szokatlan, sőt teljesen egyedi a harangvirág alakú serlegek cuppái közt. Megtaláljuk az erősen nyújtott csórt is, ami ugyancsak nem jellemző egyetlen más harangvirág alakú serlegre sem. A cuppa ugyanis nem olyan nagy, hogy a kiöntéshez erre szükség lett volna. E díszerleg, ha praktikus oldalról közelítjük meg, egyébként is inkább ivóedénynek, mint kancsónak készült, s így a csőr inkább hátráltatja rendeltetészerű használatát, mint segíti. A csőrrel átellenben, bár nem a cuppához, hanem a fedélhez rögzítve, de a maga helyén a kengyelt is megtalálhatjuk. Igaz, hogy ennek nem függesztő, hanem természetesen díszítő szerepe van, viszont a végén a faforgácsos díszben felismerhetjük a „focza” kengyelének visszahajló megformálását, s bár nincs a súlypont fölé hajlítva, hossza megfelel a bányamécses kengyelhosszának. A függesztőlyukba a faforgácsos foglalatú közet lett rögzítve. A kengyel ívesen visszahajtott vége szintén a XVII. századi magyarországi bányamécsesre jellemző. A német területek bányavidékeinek mécsesein az ún. pajzs alkalmazása figyelhető meg a XVI. század vége óta, amit a kengyel felső végén helyeztek el, mintegy lezárásul.

Úgy véljük, egyértelmű, hogy ez a hasonlóság több annál, amit véletlen egybeesésnek lehet nevezni. Még akkor is így van, ha a kengyel nem a cuppa, hanem a fedél peremére van rögzítve. Igaz azonban, hogy alsó vége „fölsőlegesen” meg van hosszabbítva, és ez a hosszabbítás éppen a mécsesetálka aljáig ér. Éppen akkora, hogy akár rá is szegecselhették volna. A tálka tökéletesen megfelel a mé-

---

⁶ Szemán Attila: Bányamécsünk idegen eredetű elnevezései. = *BKL Bányászat*, 129. évf. (1996), 504-508. old.

cses természetes méretének, mint ahogy kerek formája (az átmérők különbségét a csőr adja) is. A mécesstálka tulajdonképpen mintegy megkoronázza a harangvirág-alakú cuppát, melynek lehetne sokkalta szokványosabb felső lezárása is. Feltűnő, hogy díszítésük is elütő egymástól, ugyanis a cuppa palástját domborított, vert ábrák díszítik barokkos keretezésben, míg a felső tálka oldalai vésett ábrázolásokat mutatnak. A legszebb bányamécsesek – mint példánkon is – ugyancsak vésett, illetve poncolt díszítmények láthatók! Meg kell említeni, hogy az 1650-es évet jelölő chronogramm is a mécesstálka oldalán szerepel. Viszont az 1530-as vésett szám a szervesen hozzátartozó kengyel alsó részén látható. Ez a fajta bányamécse az azonban nem ismert a XVI. századból, tehát korábbi időszakra nem utalhat.

II. A harangvirág alakú cuppa oldalán körben trébelt ábrázolások láthatók a montanisztikum köréből. A mai értelemben vett bányászati és kohászati tevékenységek egyaránt megtalálhatók a félgömszerűen kidomborodó kartusokban. Ezek a kartusok azonban nem egyszerűen barokkos pajzsok, minthogy keretdíszük egy-egy tátott oroszlánszáját formáz, bár ez utóbbiak meglehetősen stilizáltak. Némiképp oldalsó nézetben azért jól felismerhetőek az oroszlánfej jegyei, melyhez szervesen illeszkednek a sörényt szimbolizáló, apró kör alakú poncvassal beütögetett vonalkák a kartusok felső és alsó közeiben egyaránt. A felső vonalkák végei több köröcskéből rozettaszerűen lettek kialakítva. Felismerhetők fent az orr, a szemek és a sörény, mely a homlok közepén előrébb nő, és a száj fölötti pofapárnák, alul pedig a keskenyebb alsó állkapocs és a sörény alsó része a fentiekhez hasonlóan éles körponccal beütögetve. Nagyon finom, cizellált kivitelű munka volt ez a medaillon-sor, sajnos azonban egyszemmind a serleg leginkább tönkrement és legkevésbé helyreállított részét képezik. Így szükséges volt a károsodás előtti időszakban készült archív fotók (4., 5., 6. kép)⁷ és a tré-

---

⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum üvegnegatívjairól készített fényképeket dr. T. Németh Annamáriának köszönöm, segítsége nélkül aligha tudtam volna megrajzolni a medaillonokat. Persze így is akadtak olyan meda-

belt munka maradványai alapján rajzban rekonstruálni ezeket a jeleneteket, hogy elemezhesük őket. E rajzokat magam készítettem, hiszen ehhez a munkához a rajzkészség mellett bányászattörténeti háttérismeretek is szükségesek voltak.

Az ábrázolások egymásutánisága a kitermelő-munka sorrendjében csak jobbról balra értelmezhető, de azzal a fenntartással, hogy egyes, a mai szűkebb értelmezéssel is bányászati munkának nevezhető jelenetek – mint pl. fejtés, szállítás – nem szerepelnek köztük. Ezeket más technikai módszerekkel, ezüst szobrocskákkal és vésett ábrákkal a serleg más részletei még aprólékosabban jelenítik meg. A domborított ábrázolássor éppen a kiegészítő munkarészleteket, a megelőző kutatást, a kitermelést követő ércelőkészítést és az ércek kohósítását mutatja be. Vagyis a serleg összes ábrázolása együttesen képez egy tematikai egységet. Egy lényeges momentum, az érczúzás azonban hiányzik az összes ábrázolásból. Talán azért, mert csak jó minőségű érceket kívántak a megkezdett aknából nyerni. A legjobb minőségű érceket pedig lehetséges volt zúzás nélkül, egyszerű válogatás után is feldolgozni, míg a rosszabbakhoz nélkülözhetetlen volt ez a munkafolyamat. Az ötvös nyilvánvalóan ismerte a korabeli bányászati tankönyvek ábráit, ami egyértelműen megállapítható. Korántsem másolta azonban le ezeket az ábrázolásokat, hanem esetenként átkomponálta, és részleteikben is megváltoztatta azokat. Ráadásul nem csak egyetlen mű hatása ismerhető fel, hanem két különböző „forrásmunkáé”. Feltételezhető az is, hogy a korabeli Selmecebányán használatos módszerekhez igazította ábrázolásait, feltehetően valamely bányászati szakember segítségével.

A csőrtől jobbra kezdve a hat domborított medaillon sorrendben a következő:

1. Varázsvesszővel érc után kutató bányász álló alakja. Két kezével a villás faág két végét fogja, s a varázsvessző függőleges irányban áll (azaz még nem találta meg az érceket). Csuklyás bányaingben, felhúzott hegyes fejbőrítővel, derekán farbőrrel, térdnadrág-

---

illonok, melyek sem a képeken, sem a serleg mai állapotában nem minden részletében láthatók.

ban és cipőben ábrázolták. Sziklás, de növényzetet is mutató tájban áll, s a háttérben még a felhők is feltűnnek (a 4. kép közepén és a 7. kép rajzán). A varázssvesszős ércukatató több korabeli bányászati tankönyvben is előforduló figura. Így például *G. Agricola De re metallicájában*⁸ és a későbbi *E. Löchneyß-féle*ben is.⁹ A trébelt ábrázolás alakjának mozdulata a *Löchneyß-féle* egyik megfogalmazáshoz (9. kép) egészen közelálló. Ez a varázssvesszős ércukatató tagadhatatlanul a legelső a bányászati műveletek közül.

2. Ércválogató ülő munkás asztal mellett, zsámolyon (az 5. kép közepén és a 9. kép rajzán). Jobbjában felemelt ércgöröngykalapács, baljával az asztalon levő érchalomba markol. Háta mögött abroncsos hordó, amibe a kiválogatott ércet dobja. Csuklyás bányaingbe van öltözve, leengedett kapucnival. Derekan hosszú farbőr, amin rajta is ül, s térdnadrágot visel. A háttérben a 3. sz. ábrához hasonló deszkafalú belső tér látható, itt azonban megfigyelhetjük a szegelt hajópadlót is. Az ércválogatás folyamatát *Agricola* és *Löchneyß* is bemutatja. Mindkét esetben háromlábú széken ülnek a munkások, és farbőruket kötényként maguk elé kötve viselik. Bár a trébelt ábrázolás a háromlábú széket nem mutatja, az ércgyűjtő hordó elhelyezése azonban ismét inkább *Löchneyß* egyik munkásához teszi hasonlatossá a kompozíciót (10. kép).

3. Hegyes tájon, némi növényzetet is jelölve, egy alak dézsában kerek rostán ércet mos (az 5. kép bal szélén és a 11. kép rajzán). A ma kissé csepp alakúnak, vagyis szerke-formájúnak tűnő eszköz az archív fotók tanúsága szerint kerek. Az ezüstérc mosása és a szénpor szitálása történhet hasonló módon. Minthogy azonban a szén-

---

⁸ Agricola, Georgius: *De re metallica libri XII*. Basileae, 1556. Magyarul: *Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról*. Ford.: Becht Rezső, Szerk., a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket és a személyjegyzeteket írta: Molnár László. Budapest, 1985. A későbbiekben a magyar kiadást használom.

⁹ Löchneyß, Engelhardt: *Bericht von Bergwerck*. Zellerfeld, 1617 az első kiadás évszáma, de 1625-ig három kiadást ért meg ez a mű, s bármelyik metszetei megfelelőek lehettek mesterünk számára. A fametszeteket *Moses Thym* készítette.

por szitálása kevésbé jelentős a bányászat szempontjából, és viszonylag ritkán ábrázolják, valószínűbb az ércmosás-meghatározás. Emellett szól az is, hogy a kerek mosórostanak mindig van két, perem fölé emelkedő fogantyúja, míg a szénpor-szítának a peremét fogják. A figura feltúrt ujjú hosszú ruhában van, fején felhajtott hátsó peremű fejfedő, haja rövid vagy feltűzött, esetleg valami kendő van a süveg alatt. Bár a bányászábrázolások nagy részén szakállas férfiak láthatók, nincs szakálla és bajusza, s hosszú, ingszerű felsőruhát visel, talán köténnyel. Ezért nem lehetetlen, hogy nő. Az ércmosást a korabeli bányászati ábrázolásokon gyakran végzik nők. Noha egyidejűleg több helyen ábrázolnak ércmosó férfiakat is, már az *Annabergi oltárképen*¹⁰ nőt találunk ebben a helyzetben, s később *Agricola* is nőt ábrázol, illetve említ¹¹ ennél a jelenetnél (*11. kép*), akárcsak az általa bemutatott szénpor-szitálásnál.¹² Az bizonyos, hogy *Agricola* metszetén is jól látható a bányászasszony fején az ellenzős, hátul felhajtott peremű süveg vagy sapka. A fejfedő megformálása nagyon is közelálló serlegünk ábrázolásához, ezért bizonyára *Agricola* szóban forgó metszete volt ennek az előképe. A sapkatípus egyébként inkább a korabeli férfiviseletből ismert.

4. Csak kevésbé lejtősen felállított széren malterkeverő-szerű eszközzel ércet mosó munkás (a *6. kép* jobb oldalán és a *13. kép* rajzán). Csuklyás bányainget visel leengedett csuklyával, farbőrrel. Ennek az alaknak sincs szakálla, de egyértelműen férfi ruhát visel és rövid a haja. Előtte, a szér hátsó részét is takarva, dongás szerkezetű dézsa áll. Az épület belső falából egy faoszlop és függőleges deszkákból összeállított fal látható. *Agricolánál*, bár sok szért mutat be, pontos előképe nem található meg. *Löchneyßnél* azonban pontosan megfelelő kompozícióban találunk szérelőt. Igaz, nála

---

¹⁰ Hans Hesse 1521-ben festett, az annabergi (*Szászország*) Szt. Anna-temp-lomban található képén. Buschmann, Wolfgang: *Der Annaberger Berg-altar*. Berlin, 1985.

¹¹ *Agricola* i. m. 150. sz. ábra és 311. old.

¹² *Agricola* i. m. 151. sz. ábra.

a munkás nem visel farbőrt, viszont ugyanúgy felborzolódik a munkás haja (14. kép).¹³

5. Próbamester ül szögletes próbakemence előtt háromlábú kis-széken, s baljában egy botszerű eszközzel – valószínűleg kis fogó – a kemence felső, félköríves nyílásában dolgozik (a 6. kép közepén és a 15. kép rajzán). Jobbját a kemence alsó nyílása előtti asztallapon nyugtatja. A nyílásból kicsapnak a lángok, s alsó széléből kinyúlik egy alul félkörívesen alátámasztott munkalap. Az alsó nyílás üres, csak a próbakemence alatti légszigetelésre szolgál. Bal lába kinyújtva, jobb lába behajlítva. Háta mögött a szögletes kövekből vagy téglából rakott fal előtt hasonló, de kerek keresztmetszetű próbakemence látható. Ruházata rövid, dolmányyszerű ujjasból és térdnadrágból áll, feje fedetlen. Bár más ruházatban, de *Agricola* 120. sz. ábráján látható a teljesen azonos mozdulatú próbamester (16. kép). *Löchneyß* nem közöl ilyen képet, csak a kemencéket ábrázolja a próbamester nélkül. A háttérben levő hengeres próbakemence *Agricola* 119. sz. ábráján tűnik fel (17. kép).

6. Kőből épített aknás olvasztókemence (ezüstkohó) látható két előtűzhellyel, külön kibontható mellfalazattal (a 4. kép jobb oldalán, a 6. kép bal oldalán és a 18. kép rajzán). Előtte egy kohász éppen a csapolás munkáját végzi a koházkampóval (horoggal). A koháson feltűrt ujjú csuklyás bányaing látható felhúzott fejbortóval, farbőrrel a derekán. A kemence melletti falon boltozott tetejű nyílás figyelhető meg. *Agricolánál* pontosan ezt a formát nem találjuk meg, de *Löchneyß* „Hoherofen” néven bemutatja, s az ötvös az ugyancsak *Löchneyßnél* megtalálható „Schmelzofen”-ek közötti nyílásokkal kombinálta (19. kép).¹⁴ A kemence előtt dolgozó kohászt is innen helyezte át, bár *Löchneyßnél* a kohások soha nincsenek farbőrben, sőt kötényt sem viselnek.

III. A fedél belső lapján látható vésett ábrázolás négyalakos bányász szerencsekereket mutat (20. kép). Négyküllös stilizált kerék, melynek küllői közt a német „Berck / männisch / Glück / Rath” (Bá-

---

¹³ *Löchneyß* i. m.

¹⁴ *Löchneyß* i. m.

nyász szerencsekerék) felirat látható, korabeli gót betűkkel. Nem látszik ugyan a kerék fogazata, és a küllök tövénél funkcionálisan egyáltalán nem értelmezhető díszítések szerepelnek, azonban mérete és nagyon tág tengelynyílása alapján feltehető, hogy a bányászban gyakran használt vízikereket kívánja megjeleníteni.

A kerék bal oldalán farbőrös, felhúzott csuklyájú bányaingbe öltözött, térdnadrágot és cipőt viselő, bajúszos, szakállas bányász kapaszkodik felfelé (21. kép). Jobbjában bányászkompassz van, felfelé mutató tüvel, stílszerűen ezzel irányítja tetteit. A kompassz négyzetes faágyzatba foglalt tárcsájának beosztásán jól látszik, hogy az római számokkal pontosan egy óra beosztását követi, I-től XII-ig. Ez a korai iránytűknél általános lehetett, s a fokbeosztás tört részét máig percnak nevezzük. A XVII. században azonban már kifejezetten a bányászkompasszokra volt jellemző, mert a tengerészeti iránytűket esetenként a XVI. században is a négy fő világtáj beosztását finomító szélrózsával készítették. Ennek 16, vagy méginkább annak duplája, azaz 32 hegye volt.¹⁵ Hasonló volt a helyzet a katonai iránytűkkel.¹⁶ A bányászkompassz viszont az óra-beosztást használta még a XVII-XVIII. században is. Ez általában a kétszer 1-től 12-ig való beosztást jelentette már a XVI. században is,¹⁷ de nyilván előfordult a normál 12 órás tácsa is. A tengerészek által használt viszont fokokra és percekre volt beosztva. Az alakhoz tartozó felirat: „*Hoffnung nicht / betrügt*” (A remény nem csal meg).

A kerék legmagasabb pontján egy korabeli díszes polgári ruhába öltözött bányaúr ül hajadonfővel, hosszú hajjal, bajusszal és szakállal (22. kép). A többi alakkal ellentétben díszes, nagy inggallérja, vállszalagja és a térdén szalaggal megkötött nadrágja van. Az öltöben bányászteknő, mint tálca, s azon különböző ivóedények, nem

---

¹⁵ Stegena Lajos: *Térképtörténet*. Budapest, 1981. 5. 15. sz. 1596-os készítésű tengerészeti térképén 32 szirmú szélrózsával, 8. 9. sz. 1606-os évszámú tengerészeti térképe ugyancsak ilyen rózsával.

¹⁶ Papp-Váry Árpád – Hrenkó Pál: *Magyarország régi térképeken*. Budapest, 1989. 62. old. Magyarország 1566. évi hadszíntér-térképe.

¹⁷ Agricola i. m. 65., 68. sz. metszetei.

kevesebb, mint hat darab! Ezek jobbról balra: egy pohár, majd egy álló kehely, középen két keresztbefektetett serleg. Az egyik, a magas, kehelyszerű talpas forma, mely a XVII. századi ötvösség *Magyarországon* is jellemző darabja, a másik pedig egy kókuszdió-serleg kúpos fedéllel. A következő darab egy fedeles kupa vagy kanna álló helyzetben, míg az utolsó ismét egy pohár. Ezek az edények az italozást és a gazdagságot egyaránt megjelenítik. A figura jobb-jában amorf formájú tárgyat, bányája gazdagságának és szerencsés-jének bizonyítékát emeli magasba. Ezt a mutatványercet, korabeli német nyelven „*Handstain*”, „*Handstufe*” a bányaáldás szimbólumaként több helyen ábrázolják más műalkotásokon is.¹⁸ A későbbiekben ebből keletkezett a *Handstein*, mint műtárgytípus. A sikeres bányatulajdonos a szokványos szerencsekerék királyának helyén ül, hiszen a bányász számára a szerencse és a boldogság csúcsát ez az állapot jelentette. A hozzátartozó felirat: „Segen und gedeyen / erfreut” (Áldás és siker boldogít.).

A jobboldali figura fejjel lefelé zuhan a kerékről, szerencséje már letűnőben (23. kép). Farböre, bányainge nincs, de öltözetéről már hiányoznak a díszes kiegészítők. Haja lefelé lóg, s bár kétségbeesetten kapaszkodik a kerékbe, a jobb-jában levő pénzeszacskójából hullanak a pénzermék. A vagyonát veszítő bányavállalkozó nagyon is gyakori volt a korabeli *Selmechányán*, amit jól jelképez ez az alak. A hozzá tartozó felirat a fenti figura bányateknőjében levőakra utal: „Ohne diese beyde nimandt / besteht” (E kettő nélkül senki sem élhet). A kerék alatt fekvő alak a már ismét bányaingben és farbörben van (24. kép), ami az egykori realitásokat mutatja, hiszen nem egy elszegényedett bányavállalkozó volt kénytelen szerencséje vesztével beállni bányamunkásnak, hogy meg tudjon élni. Ez az alak, a többivel ellentétben, már nem viseli a tekintélyt és megbecsültséget jelképező bajuszt és szakállt sem, s bár jobb-jával még kapaszkodik a kerékbe, nem lehet kétséges a sorsa, beleesik az aknába. Az egymáson átlapolt aknaszáj gárdja teljesen egy-

---

¹⁸ Pl. Gundelach, Matthäus: A bányászat allegóriája c., 1620-ból származó képén (*Bergbaulicher Kunst*, Kat. 34.), és egy cseh festett üveg-poháron 1609-ből (*Bergbaulicher Kunst*, Kat. 161.) stb.

értelművé teszi ezt a helyzetet. A rávonatkozó felirat szerint: „Endlich gar zu gründ / geht”, azaz „Végül visszatér a földbe”. Bár a mélyművelésű bányába dolgozni menő bányászokra is az mondja a XIX. század eleji selmecbányai bányászdal, hogy „*Bald fahren in den Berg hinein, zu machen unsre Schicht*”, vagyis „*Ímhol a föld alá megyünk (dolgozni)*”, itt csak átvitt értelemben gondolhatunk erre. A föld alatti bánya és a sír között itt is megjelenő párhuzamot sokszor és sokfelé használták már fel. A jeleneten egyértelműen látható aknábaesés, mint a régi korok gyakori – talán leggyakoribb – bányászbaesete, jellegzetes bányászhalálnak számított. Az aknába dobás egyébként büntetésképp is előfordult a XV. században.¹⁹

Mi is tehát a szerencse, és miért áll oly szoros kapcsolatban a bányászattal? Tudvalevő dolog, hogy a bányászok már köszöntésükben is mindig a Jó szerencsét!, azaz Glück auf!-ot emlegetik. Erre utal szerintük a magyar bányászhimnusz első két sora is: „Szerencse fel, szerencse le, Ilyen a bányász élete”. Azonos értelemben előfordul egy XIX. századi német bányászénekekben is: „Glück auf, und Glück nieder”. E két sor mai bányász-értelmezése szerint a „szerencsésen feljönni a bányából” gondolatra vezethető vissza, amit persze főként a szénbányászok vallanak. Kérdéses viszont ebben az esetben a sorrend, hiszen a kiszállás után érezheti biztonságban magát a bányász. Eredetileg persze nem is erre a szerencsére gondoltak, hanem arra, hogy találjanak ércet. Az ércbányászatban a régebbi korokban alapvető jelentősége volt a szerencsének. Az ércelérek ugyanis fémtartalmuk alapján gazdagok vagy szegények, illetve elszegényedhetnek, ha az értéktelenebb fémek vagy nem fémek kerülnek túlsúlyba bennük. Jól tudták ezt a régi idők bányásza, főképp a nemesérc bányászatából élők, s ezért nem túlzás, ha a szerencsét gazdasági tényezőnek tekintették akkoriban. Egy 1615-ből származó adat szerint a bányászok német területen, mikor gazdag ércre bukkantak, „szerencséjüket” mindig ki-

---

¹⁹ Kachelmann, Johann: *Das Alter und die Schicksale des ungarischen, zunächst schemnitzer Bergbaues...* Pressburg, 1870. 124. old.

kiáltották a *Glück auf!* szólással.²⁰ Ebből az aspektusból nézve pedig nem is olyan rossz és magyartalan a „Szerencse fel!” fordítás, hiszen a bányász a *szerencsekerék felfelé fordulására* gondolt, s ez a magyar közmondások között is bőségesen megtalálható fogalmazás. A szerencse szó és ennek német megfelelője, a Glück eredetét a latin fortunából veszi. Fortuna, mint a szerencse istenszszonya, a mai értelemben szerencsét és szerencsétlenséget egyaránt juttathatott. Így nagyon is érthető, hogy két aspektusát pontosan elkülöníti a latin nyelv, „fortuna secunda”, a „jó szerencse” és „fortuna” adversa”, a „rossz szerencse”. Ez utóbbi a régi magyarban „gonosz szerencseként”²¹ vagy „balszerencseként” szerepelt. A régi németben a „böse Glück”²² pontosan megfelelt a *gonosz szerencsének*, míg a *balszerencse* fogalma inkább a latin változathoz hasonlítható. Ez az értelmezés pedig már egészen megegyezik a szerencsekerék fogalmával, hiszen a kerék magát *Fortunát* jelképezi, annak jó és rossz oldalát egyaránt.

A *Cseh-Szász Érchegységben* már 1575-ben egy sok reményre alapot adó vasércbánya viselte a *Glück auf!* nevet,²³ Magyarországon 1750-ből tudunk egy *Glück auf!* nevű táró nyitásáról a *Selmecbányához* tartozó *Krebsgrundban*.²⁴ „*Glücksradt*” nevű bánya három is előfordult *Alsó-Magyarországon*. Ezek közül a legrégebbi adat az 1583-as említésű wodnai *Glücksradt-bányájé*,²⁵ míg a rossz-

---

²⁰ Heilfurth, Gerhard: *Der Bergbau und seine Kultur*. Zürich, 1981. 278. old.

²¹ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Szerk.: Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond. Budapest, 1890-1893. III. köt. 226. old.

²² Márton, Josephi: *Lexicon trilingve Latino–Hungarico–Germanorum*. Vienna, Austriae, 1818: „jó vagy rossz szerentse, er sey gut oder böse Glück”, 1204. old.

²³ Molnár László: A Jó szerencsét köszöntés 100. évfordulójára. = *BKL Bányászat*, 127.évf. (1994), 177. old.

²⁴ Péch Antal: *A selmecci bányavállalatok története II*. Budapest, 1967. 628. old.

²⁵ Péch Antal: *Alsó-Magyarország bányamívelésének története I*. Budapest, 1884. 331. old.

grundi *Glücksrad*²⁶- és a finsterorti *Glücksrad*²⁷-bánya a XVII. század elejéről ismert.

Elnevezésük valószínűleg e bányák ingadozó termelésére, hozamára mutatott. Hogy a fogalom élt a korabeli magyarországi bányászatban, azt mindenképpen bizonyítják. A selmecbányai bányászat 1650 körüli állapotát²⁸ pedig különösen jól példázza a szerencsekerék, mert a XVII. század első felében hol nagyon is magas volt az itteni bányák termelése, hol pedig elenyésző.²⁹

---

²⁶ Péch Antal: *Alsó-Magyarország bányamívelésének története II.* Budapest, 1887. 55. old.

²⁷ Péch Antal: *A selmeczi bányavállaltok története I.* Budapest, 1884. 331. old.

²⁸ Lásd bővebben Szemán Attila: A bányászat az ország háromrészre szakadása idején a 16. század közepétől 1711-ig. = *A magyar bányászat évezredes története*, I. köt. Budapest, 1997. 136-196. old.

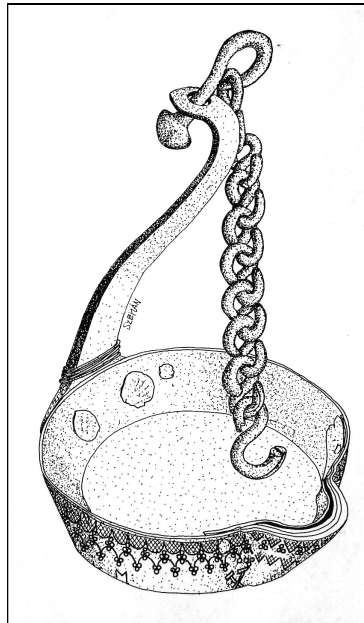
²⁹ A tanulmány német nyelvű változata: Eine Goldschmiedarbeit als besonderes gewerbehistorisches Zeitdokument. Der "Bergmannspokal" der Esterházy-sammlung. = *Ars Decorativa* 17. Bp. 1998. 49-68. old. (A szerkesztő.)

1. kép. A serleg teljes képe.

2. kép. A serleg coppája fedél nélkül.

3. kép. Magyarországi bányamécses rajza.

4. kép. *A cuppa hasán levő ábrázolások archív felvételen I.*

5. kép. *A cuppa hasán levő ábrázolások archív felvételen II.*

6. kép. A cuppa hasán levő ábrázolások archiv felvételen III.

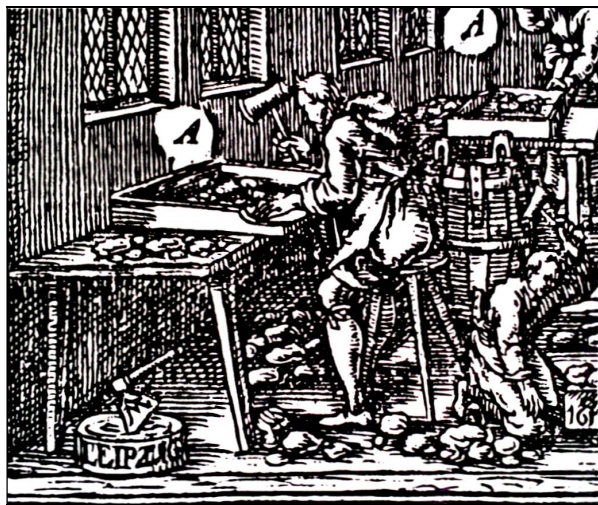

7. kép. Varázsvesszős bányász rekonstrukciós rajzon (balra.)

8. kép. Varázsvesszős bányász Löchneyß metszetén.

9. kép. Ércválogató bányász rekonstrukciós rajzon.

10. kép. Ércválogató bányász Löchneyß metszetén.

11. kép. Ércmosó bányász-
asszony rekonstrukciós raj-
zon.

12. kép. Ércmosó bányász-
szony Agricola metszetén.

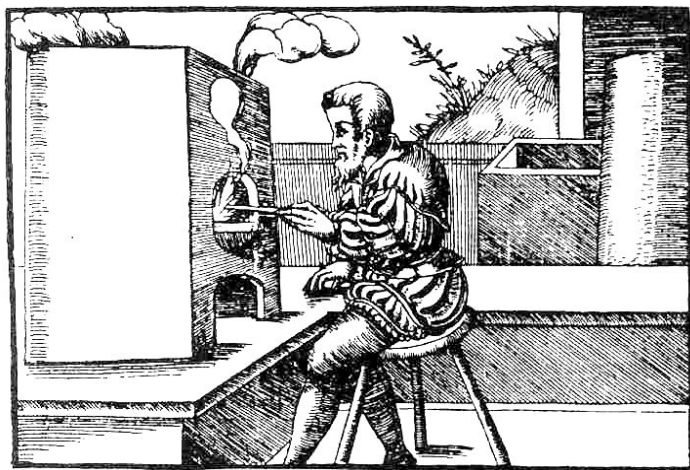
13. kép. Szérelő munkás rekonstrukciós rajzon.

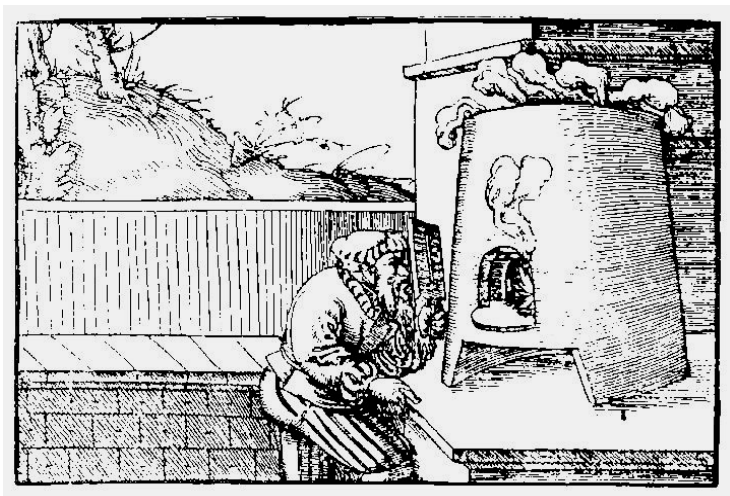
14. kép. Szérelő munkás Löchneyß metszetén.

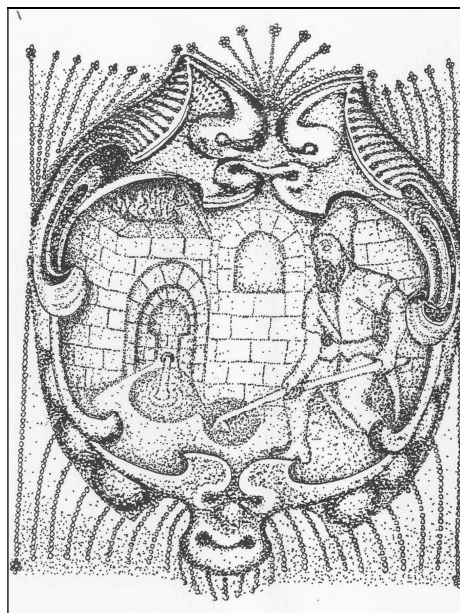
15. kép. *Próbamester* rekonstrukciós rajzon.

16. kép. *Próbamester* Agricola 120.sz. metszetéről.

17. kép. *Próbamester Agricola 119.sz. metszetéről.*

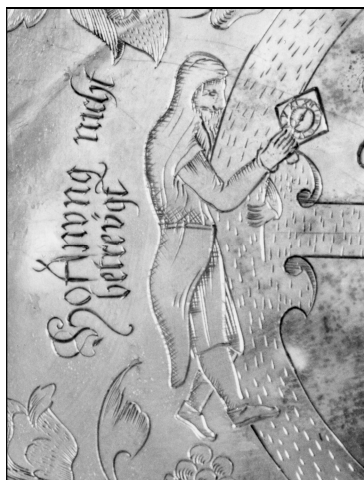
18. kép. *Kohász rekonstrukciós rajzon.*

19. kép. Kohász Löchneyß metszetén.

20. kép. Totalkép a fedél belsejében levő szerencsekerékről.

21. kép. Részletkép a felfelé kapaszkodó alakról (balra).
22. kép. Részletkép a fent ülő alakról

23. kép. Részletkép a lefelé zuhanó alakról (balra).
24. kép. Részletkép a kerék alatt aknába eső alakról.